

UOT 82.91

HƏSƏNƏLİ XAN QARADAĞININ MƏSNƏVİLƏRİNİN QAYNAQLARI VƏ İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İSMAYILOVA ƏFSANƏ ŞƏMSƏDDİN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş laborant

efsane.ismayilzade@inbox.ru

Açar sözlər: Qaradaği, məsnəvi, pedaqoq, tərcümə, əxlaqi-didaktik.

Həsənəli Xan Qaradaği (Qaradağski) XIX əsrin ikinci yarısında Qarabağ ədəbi mühitinin istedadlı şairlərdən biridir. “Məclisi-fəramuşan” ədəbi məclisinin fəal üzvü olan şair haqqında ilk məlumata M.M.Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” əsərində rast gəlirik. Nəvvab Qaradağidən hələ onun sağlığında bəhs edərək şairin 14 qəzəlini öz təzkirəsində vermişdir. O, şairi “Məclisi-fəramuşan”ın bəzəyi” adlandırmış [1, s.232] və aralarında yaxın dostluq münasibətləri olmuşdur: “Bu cənab “Məclisi-fəramuşan”ın üzvlərindən biri olmasına baxmayaraq, həyatda olan bütün Qarabağ şairləri böyük bir həvəslə öz şeirlərini öz dəstxətləri ilə yazıb bu təzkirədə qeyd etmək üçün göndərdikləri halda, o, vaxtı vaxta satmış, öz şeirlərini verməkdə bu gün-sabaha salmış, iki il səhlənkərlilik etmişdir”. [2, s.201] Nəvvabın bu qeydlərindən məlum olur ki, şair sadə və təvəzökar bir şəxs olmuşdur.

Həsənəli Xan Qaradaği haqqında ən geniş məlumat verənlərdən biri Nəsrəddin Qarayevdir. Tədqiqatçı şairin həyat və yaradıcılığı, eləcə də “Məclisi-fəramuşan”dakı fəaliyyətindən ətraflı bəhs etmişdir. Qaradaği “Şuşada ilk dəfə stol arxasında, stulda oturub dərs oxumağı tətbiq etmiş” [1, s.231], Zaqafqaziya Seminariyasının müfəttişi A.O.Çernyayevskinin “Vətən dili” dərsliyinin tərtibində yaxından kömək edənlərdən biri olmuşdur. [3, s.8]; [4, s.274] Lakin təəssüf hissələ qeyd etmək lazımdır ki, əksər mənbələrdə bu dərsliyin, xüsusilə onun ikinci cildinin müəllifi kimi Qaradağinin adına rast gəlinmir, yalnız A.Çernyayevski və S.Vəlibəyovun adı çəkilir. [5, s.43]; [6, s.260] Şair əxlaqi-didaktik şeirlər, təmsillər müəllifi olmaqla bərabər, eyni zamanda rus ədəbiyyatının görkəmli şairi İ.A.Krılovdan və rus pedaqoqu K.D.Uşinskidən etdiyi tərcümələrlə hələ müəllimlik fəaliyyətində şöhrət qazanmış, həm öz, həm də 60-a yaxın tərcümə əsərləri hesabına “Vətən dili” dərsliyini daha da zənginləşdirmişdir.

H.X.Qaradağinin bir təzkirəsi də məlumdur ki, bu mənbə Azərbaycan ədəbiyyatı və tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz qaynaqlardan biri hesab olunur. Azərbaycan folklorşünaslığı ilə bağlı bir sıra mənbələrdə, o cümlədən professor Məhərrəm Qasımlının qeydlərində oxuyuruq: “Sarı Aşıqdan söz açan ilk yazılı qaynaq Əndəlib Qaracadağinin “Təzkireyi-Qaradaği” (XIX yüzillik) təzkirəsidir” [7, s.556]. Qeyd etmək lazımdır ki, “Təzkireyi-Qaradaği” adlanan bu qiymətli təzkirənin müəllifi bir sıra mənbələrdə [8]; [9, s.49] Əndəlib Qaracadaği kimi göstərilmiş, eyni zamanda Sarı Aşığın bayatılarının üzə çıxarılması da onun adı ilə bağlanmışdır. Lakin Qarabağ şairlərindən bəhs edən bu təzkirənin müəllifi Həsənəli Xan Qaradaği olmuş və Sarı Aşıq haqqında ilk məlumat bu təzkirədə verilmişdir. [3, s.13] N.Qarayevin fikrincə, şair bu təzkirəni Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının tapşırığı ilə şairlər haqqında materiallar əsasında tərtib etmişdir. [1, s.234] Əlyazma şəklində olan bu təzkirə AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunur.

Qaradaği klassik şeirin qəzəl, qəsidə, müxəmməs, müstəzad, məsnəvi kimi janrlarında poetik örnəklər yaratmışdır. Onun çoxcəhətli yaradıcılığı haqqında daha ətraflı məlumata 2003-cü ildə Raqub Kərimovun tərtib etdiyi “Fələyin bir belə dövrü olacaqmış...” (2003) adlı kitabda rast gəlirik. Burada şairin didaktik şeirləri, düşüncələri və təmsilləri toplanmışdır. Qaradaği azyaşlı uşaqların asan anlayıb əzbərləməsi üçün bu şeirləri məsnəvi formasında yazmağı daha münasib bilmişdir.

Onun “Uşaqlar yazda”, “Məktəbli uşaqlara”, “Bənövşə”, “Aylar”, “Yeddi ildiz və bürclər”, “Saniyədən əsrə”, “İlin fəsilləri”, “Yaz”, “Yay”, “Payız”, “Qış” şeirləri didaktik xarakter daşıyarsa, “On yeddi dəvənin bölgüsü”, “Üç küplü” məsnəviləri məktəblilərdə ilkin riyazi və məntiqi bilikləri formalaşdırmaq məqsədilə yazılmışdır.

Şair “Məktəbli uşaqlara” adlı məsnəvidə millətin gələcəyini düşünərək uşaqları məktəbə, elmə səsləyir, onları ruhlandırmaq məqsədilə deyir:

*Ey məktəbə əzm edən uşaqlar,
Ey elmə tərəf gedən uşaqlar,
Sizdən ötrü hər kitab hazır,
Dil dərsi, fünün, hesab hazır.
Dərsə, əzizim, verin çox diqqət,
Rövnəq tapacaqdır sizlə millət.* [3, s.19]

Şairin “Əhdindən dönən” məsnəvisində tamahkarlıq, “Yoxsul” adlı məsnəvisində isə pula hərislik və acgözlük tənqid olunur. Mövzusu xalq ədəbiyyatından götürülmüş hər iki məsnəvi əxlaqi-didaktik səciyyəsi ilə diqqəti cəlb edir. “Yoxsul” adlı məsnəvinin sonluğu ibrətamiz məzmunu və satirik pafosu ilə orijinal təsir bağışlayır:

*Üzağlığı, Qaradaği, paraymış,
Yoxsul üzüağ olsa da, qaraymış* [3, s.35]

Maraqlıdır ki, bu misralar XX əsrin görkəmli şairlərindən biri M.Ə.Sabirin:

*Adəmi adəm eyləyən paradır,
Parasız adəmin üzü qaradır* [10, s.237] –

-misraları ilə səsləşir. M.Ə.Sabir böyük ehtimalla Həsənəli Xan Qaradağının yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuşdur. Çünki, fikrimizcə, dövrünün həm də görkəmli maarifçi-pedaqoqlarından biri olan Sabirin Həsənəli Xan Qaradaği imzasını tanımaması mümkün deyildir.

Qaradağının “Qabaq toxumu çinar dibində” adlı məsnəvisi A.Bakıxanovun “Yersiz iftixar” təmsili ilə eyni məzmundadır [11, s.423]. Təmsil Çinarla Balqabağın dialoqundan bəhs edir. Təmsildə Çinarın kölgəsi və qol-budaği sayəsində külək və soyuqdan qorunan və böyüyən Balqabaq uca boyu ilə lovğalanır. Çinar isə bunun cavabında deyir:

*Payız gələr, soyuq düşər, qış olar,
Sənin tək bitkilər hamısı solar,
Amma ki mən uzun illər durmuşam,
Çox payız, qış, yaz, yay yola salmışam.* [3,40]

Qaradaği təmsilini:

*Qaradaği, nadan şüur əfkarı,
Kamildən tutmaqdır özün yuxarı.* [3, 40]

-misraları ilə tamamlayır. Didaktik öyüd-nəsihətin və tənqidi ifşanın vəhdət təşkil etməsi şairin bu və ya digər təmsillərinin məsnəvi formasında yazılmasının özünəməxsus spesifikasını müəyyənləşdirir. Başqa sözlə, poetik məzmunla bədii forma ahəngdar bir harmoniyada ideyanın tamlığını və mükəmməlliyini təmin edir.

H.Qaradaği orijinal məsnəviləri ilə yanaşı, rus ədəbiyyatından, xüsusilə A.S.Krılovdan tərcümələr etmişdir ki, bu da onun istedadlı bir mütərcim olmasını təsdiqləyir. Şairin tərcümələrinin, demək olar ki, hamısı məsnəvi şəklindədir.

M.Rəfili “İ.Krıllov və Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı monoqrafiyasında yazır: “Həsənəli Xan Qaradağski İ.Krıllovun təmsillərinin Azərbaycan dilinə çevirən ilk tərcüməçi olmuşdur”. F.Qasımzadə isə Krılovdan ilk tərcümə müəllifinin A.Bakıxanov olmasını qeyd edir: “O (A.Bakıxanov-Ə.İ.), bu tərcüməsi ilə (“Eşşək və bülbül” – Ə.İ.) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində təmsil tərcüməçiliyini, bununla da, rus və Azərbaycan ədəbiyyatı arasında qarşılıqlı əlaqəni inkişaf etdirmişdir. Ondan sonra Xan Qaradaği... və başqaları bunu müvəffəqiyyətlə davam etdirmişlər” [12, s.151].

H.X.Qaradaği K.D.Uşinski və İ.A.Krılovdan təmsillərini sətiri tərcümə etməmiş, özünün sənətkarlıq qabiliyyətini ortaya qoymuş, xalq deyimlərindən istifadə edərək Şərq mentallığına uyğun ibrətəməz sonluqlu təmsil-məsnəvilər yazmışdır.

Qaradağının İ.A.Krılovdan tərcümə etdiyi “Qaz və durna” təmsilini şairin müasiri olan Seyid Əzim Şirvani də dilimizə çevirmişdir. [13, s.120] Burada özündən müştəbeh, lovğa bir qaz uçmağı, qaçmağı, həm də suda üzmək bacarığı ilə qürrələnir. Bunu eşidən durna isə qazı məzəmmət edərək deyir:

*Balıq kimi üzmək, tərlan kimi uçmaq,
Ceyran kimi bacararsanmı qaçmaq?* [3, s.162]

Təmsilin sonunda verilən qənaət hər bir şairin fərdi sənətkarlıq xüsusiyyətlərini özündə təcəssüm etdirir. Qaradağında:

*Çox peşədən, Qaradaği, bir peşə,
Kamil olsa, yaxşıdır bu həmişə.* [3, s.162]

Seyid Əzim Şirvanidə:

*Kişi bir sənəti bilər xalis,
Çoxuna meyil edən qalar naqis.* [13, s.120]

Qaradağının məsnəviləri əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyətinə görə, eləcə də uşaqlarda əxlaqi və ülvə sifətləri formalaşdırmaq və təbliğ etmək baxımından diqqəti cəlb edir. Bu məsnəvilər mövzu, bədii məzmun və ideya baxımından bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Elmi yeniliyi: Həsənəli Xan Qaradağının məsnəviləri ilk dəfə elmi-nəzəri və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında məsnəvi janrının tədrisində əlavə mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Qarayev N. XIX əsr ədəbi məclisləri. Bakı: Nurlan, 2010, 326 s.
2. Nəvvab M.M. Təzkireyi-Nəvvab (tərtib edən Ə.Bağirov). Bakı: Elm, 2018, 740 s.
3. Qaradağski (Qaradaği) H.X. Fələyin bir belə dövrü olacaqmış... Şeirlər, tərcümələr, tarixi salnamə (tərtib edən və nəşrə hazırlayan filologiya elmləri namizədi, dosent Raqub Kərimov). Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, 2003, 280 s.
4. Azərbaycan tarixi (XIX əsr): 7 cildə, IV c. Bakı: Elm, 2007, 501 s.
5. Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı. Bakı: ADPU, 2009, 435 s.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 6 cildə, IV c. Bakı: Elm, 2011, 838 s.
7. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 6 cildə, I c. Bakı: Elm, 2011, 695 s.
8. <http://medeniyyet.az/page/news/21407/>
9. Pirsultanlı S.P. Poeziyamızda Sarı Aşığın bayatı dünyası. Bakı: Azərənşr, 2011, 156 s.
10. Sabir M.Ə. Hophopnamə: 2 cildə, I c. (Tərtib edən, ön sözün, izahların və lüğətin müəllifi: filologiya elmləri doktoru, professor Məmməd Məmmədov). Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 480 s.
11. Bakıxanov A.A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya-press, 2005, 488 s.
12. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1974, 486 s.
13. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri: 3 cildə, III c. (tərtib edən: S.Rüstəmov). Bakı: Avrasiya Press, 2005, 288 s.

РЕЗЮМЕ
ИСТОЧНИКИ И ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕСНЕВИ
ГАСАНАЛИ ХАНА ГАРАДАГИ
Исмәйылова А.Ш.

Ключевые слова: *Гарадаги, месневи, педагог, перевод, морально-дидактический*

Гасанали Хан Гарадаги был одним из талантливых поэтов Карабаха второй половины XIX века. Он являлся автором басен, морально-дидактических стихотворений. Г.Х.Гарадаги достиг славы ещё будучи преподавателем. В те годы он переводил произведения выдающегося русского поэта И.А.Крылова и русского педагога К.Д.Ушинского. Его месневи – привлекает внимание своей воспитательной ценностью, а также формированием и развитием нравственных качеств у сохраняя свою актуальность и образовательную значимость и сегодня.

SUMMARY
THE SOURCES AND IDEOLOGICAL-ARTISTIC FEATURES
OF HASANALI KHAN GARADAGHI'S MESNEVIES
İsmayilova E.Sh.

Key words: *Garadaghi, mesnevi, pedagogue, translation, moral-didactic*

Hasanali Khan Garadaghi (Garadaghsky) was one of the talented poets of Garabagh in the second half of the 19th century. The poet, along with being the author of ethical-didactic poems and fables, also gained fame during his teaching because of translations from the outstanding poet of Russian literature I.A.Krylov and Russian pedagogue K.D.Ushinsky. His mesnevies attract attention because of their moral and educational significance as well as in shaping and promoting moral qualities in upbringing of children and today retain their relevance and educative importance.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.05.2019
	Son variant	25.06.2019